

ІСТОРІЯ

УДК 252

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

РЕЛІГІЙНІ СИСТЕМИ СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ (I)

У даній статті автори розглядають релігійні системи Стародавньої Месопотамії з точки зору їх історичної тенези, культурно-антропологічних проявів, духовно-світоглядних основ та культово-обрядової практики. Крім того, автори, використовуючи широкий пласт найдавніших шумерських та асиро-вавилонських міфів, легенд і передань, здійснюють реконструкцію початкового пантеону богів, визначають його сакральні й функціональні складові, висвітлюють причини та умови локальних трансформацій, а також ментальних адоптацій релігійних і загальних етичних цінностей в соціумі. Окрему увагу в статті приділено аналізу “Епосу про Гільгамеша”, де зберігаються архаїчні образи й свідчення про космологію та космогонію давньої месопотамської цивілізації.

Ключові слова: Стародавня Месопотамія, месопотамська цивілізація, давньошумерський пантеон, боги Вавилону, боги Ассирії, асиро-вавилонська релігія, Епос про Гільгамеша.

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСКИЙ

РЕЛИГИОЗНЫЕ СИСТЕМЫ ДРЕВНЕЙ МЕСОПОТАМИИ (I)

В данной статье авторы рассматривают религиозные системы Древней Месопотамии с точки зрения их исторического генезиса, культурно-антропологических проявлений, духовно-мировоззренческих основ культово-обрядовой практики. Кроме того, авторы, используя широкий пласт наиболее древних шумерских и асиро-вавилонских мифов, легенд и преданий, осуществляют реконструкцию начального пантеона богов, определяют его сакральные и функциональные составляющие, освещают причины и условия локальных трансформаций, а также ментальных адаптаций религиозных и общих этических ценностей в социуме. Отдельное внимание в статье уделено анализу “Эпоса о Гильгамеше”, где сохраняются архаические образы и сведения о космологии и космогонии древней месопотамской цивилизации.

Ключевые слова: Древняя Месопотамия, месопотамская цивилизация, древнешумерский пантеон, боги Вавилона, боги Ассирии, асиро-вавилонская релігія, Эпос о Гильгамеше.

Bogdan BODNARYUK, Yaroslav YANOVSKIY

RELIGIOUS SYSTEMS OF ANCIENT MESOPOTAMIA (I)

In this article the authors examine the religious systems of ancient Mesopotamia in terms of their historical genesis, cultural and anthropological displays, spiritual and philosophical foundations and religious ritual practices. In addition,

the authors uses a broad stratum of ancient Sumerian and Assyrian-Babylonian myths, legends and traditions carry out the reconstruction of the initial pantheon of gods, sacred and determine its functional components, highlighting the causes and conditions of local transformations and mental adoption of religious and ethical values in general society. Special attention is paid to the analysis in the article “Epic of Gilgamesh”, which contains archaic images and testimonies of cosmology and cosmogony of the ancient Mesopotamian civilization.

The analytical mainstream authors note that Mesopotamian religion, according to written sources and archaeological artifacts, was a complex set, consisting of many cult-ritual and diverse layers of structural components. For a long time in the culture of Mesopotamia played a complex process of liquidation of some gods and worship and praise of new processing and fusion of mythological stories, change the character and appearance of the gods, who later ascended and became common, that acquired a universal character.

On the other hand, the religious civilization of Mesopotamia, and that the authors argue, to some extent, reflect real components existing in the region – the northern part of Asia Minor – the socio-political structure. However, in the ancient Mesopotamia with its public entities – Sumer, Akkad, Babylonia and Assyria – there was a stable central government. Despite the power and unlimited personal power of some contemporary rulers such as Sargon and Hammurabi Akkadian, Mesopotamian history in general, characterized in that the authors point out, the lack of centralized despotisms.

His season low degree of concentration of political power contributed to the fact that in this region quite easily without rivalry and religious conflict, as for example in ancient Egypt, got along with each other – at the cult of “democracy” – many gods with temples dedicated to them and servicing priesthood. Responsibilities of priests of various ranks and degrees of initiation were limited mainly to the sacred service of the idol and supervision of temple building. However, the priests perform certain specific rules and quite clearly regulated service.

Keywords: *Ancient Mesopotamia, Mesopotamian civilization, ancient Sumerian pantheon, the gods of Babylon, the gods of Assyria, Assyrian-Babylonian religion, Epic of Gilgamesh.*

Ґрунтовні фахові дослідження провідних учених ХІХ-ХХ ст. – істориків, релігієзнавців, археологів, культурологів та соціологів – дозволяють на сьогоднішній день констатувати наступне. Месопотамська релігія, згідно з писемними джерелами і археологічними артефактами, являла собою розгалужений комплекс, що складався з багатьох культово-обрядових шарів та різнопланових структурних компонентів. Протягом двох тисячоліть (IV-III тис. до н.е.) в культурі Межиріччя йшов процес ліквідації одних божеств і культів та звеличування нових, обробки й злиття міфологічних сюжетів, зміни характеру і вигляду тих богів, котрі згодом піднеслися

і стали загальними (набули універсального характеру). Разом з тим, необхідно відзначити, що релігійні системи цивілізації Межиріччя певною мірою відображали складові реально існуючої у цьому регіоні (північній частині Передньої Азії) соціально-політичної структури. З іншого боку, як відомо, на території стародавньої Месопотамії з її державними утвореннями – Шумером, Аккадом, Вавилонією та Ассирією – не існувало стабільної централізованої влади.

Незважаючи на могутність і необмеженість особистої влади деяких тогочасних правителів, таких як Саргон Аккадський і Хаммурапі, історія Месопотамії в цілому характеризується відсутністю централізованих деспотій. Такий невисокий ступінь концентрації політичної влади сприяв тому, що на цих землях досить легко, без суперництва і релігійного протистояння, як, зокрема, у стародавньому Єгипті, уживались один з одним (на рівні культової “демократії”) багато богів із присвяченими їм храмами й обслуговуючим жрецтвом.

Обов'язки жерців різних рангів та ступенів посвяти зводилися переважно до сакрального обслуговування ідола і нагляду за храмовою спорудою. Жерці виконували визначену спеціальними правилами та доволі чітко регламентовану релігійну службу. Вони приносили жертви тому чи іншому богу, оспівували його в гімнах, зверталися з проханнями до його волі та ласки у відповідних молитвах. Крім того, на жерцях лежав важливий обов'язок використовувати заступництво божеств (за необхідності) в інтересах громади.

Вимоги релігії до членів релігійної общини та соціуму в Месопотамії були незначними: молитви, приписи, різного роду обмеження і табу накладалися лише на царя як на Верховного жерця держави. Разом з тим, цар мав низку сакральних обов'язків і привілеїв саме як Верховний жрець. Означені положення поширювалися в першу чергу на сферу спілкування з божествами. Правитель Вавилону, наприклад, міг отримувати втаємничені повідомлення від божеств під час сну або здійснення жрецького ритуалу. На відміну від нього, простому смертному не дозволялося спілкуватися з божеством не лише уві сні, але й під час марень. Суспільні релігійні обрядодії, такі як урочиста хода навколо храму, храмові свята, церемонії на пошану божеств, були єдиною офіційною формою зв'язку людини з божеством. Прояв релігійних почуттів простої людини зводився до формальної обрядової практики, під час якої його роль була пасивною, у більшості випадків споглядальною, і не мала особистісного характеру.

Однак і в наш час багато аспектів і складових релігійної системи стародавньої Месопотамії залишаються проаналізованими та

висвітленими в недостатній мірі. Отже, проблеми, пов'язані з реконструкцією, дослідженням та осмисленням релігій країн, що розташовувались на території Месопотамії в IV-II тис. до н.е., залишаються актуальними для подальшого вивчення.

Джерельною базою виділеної проблематики слугує корпус писемних джерел, представлений давньою шумерською та вавилоно-асирійською літературою – міфами, легендами [1], епосами, переданнями, поемами та віршами [2] невідомих авторів. Серед найважливіших джерел, де міститься багато інформації про релігію, культу, пантеони богів, обряди, звичаї і традиції шумерів та вавілонян, можна згадати три найголовніші – “Енума еліш” [4], “Епос про Гільгамеша” [5] й “Передання про Атрахасиса” [3].

Тематична історіографія, в котрій характеризується та всебічно аналізується релігійна система країн стародавньої Месопотамії, на початок нинішнього століття не є обширною. Головна причина – до наших днів дійшло надто мало автентичного матеріалу і об'єктивних свідчень, вивчення яких дозволило би науковцям повністю відтворити особливості організації та структури, а також визначити до кінця світоглядні пріоритети й стрижневі духовні образи релігійної практики, поширені в месопотамському соціумі.

Однак протягом ХХ ст. цілий ряд відомих європейських та американських істориків, археологів і релігієзнавців випустили в світ декілька десятків монографій, присвячених саме питанням релігії і культури стародавньої Месопотамії. Серед найвагоміших публікацій з окресленої теми варто виділити роботи А. Доніні [11], К. Керама [26], А. Оппенгейма [30], Д. Редера [32], Э. Кленгель-Брандта [27], Л. Вуллі [10], Дж. Кемпбела [24], І. Кліма [20], Д. Велларда [9], С. Крамера [22], С. Ллойда [28], З. Косидовського [25], М. Еліаде [37].

На окрему увагу заслуговує одна з найкращих наукових праць узагальнюючого характеру, присвячена суто історії месопотамської релігії – “Скарби темряви” [38]. Її автор – норвезький дослідник Т. Якобсен. На сторінках книги він послідовно розглядає витoki, етапи формування і становлення, шляхи розвитку давньошумерської релігії від IV – до кінця II тис. до н.е. Вчений реконструює комплекс культово-обрядової практики в тогочасному шумерському суспільстві, досліджує зміни і трансформації, що відбувались з пантеоном вищих та нижчих богів, починаючи з Ана й Нінхурсага, і закінчуючи Суеном і Нінуртом. Окремому аналізу Т. Якобсен піддає сакральну поему “Енума еліш”, зупиняючись на сюжетних лініях, структурі та символіці твору.

Високим науковим рівнем, ґрунтовним джерелознавчим аналізом і концептуальністю відзначаються й роботи відомих радянських сходознавців – І. Дьяконова [12, 13, 14], Д. Садаєва [34], Н. Фліттнер [36], І. Клочкова [21], В. Ємельянова [16], видатного історика релігії С. Токарева [35], в яких вони всебічно висвітлюють релігійну проблематику Шумеру та Вавилону, здійснюють історичну ретроспекцію культів Мардука, Іштар, Енліля, Уту, пропонують цікаву типологізацію та класифікацію богів і міфічних героїв месопотамської цивілізації. Змістовну монографію, присвячену вивченню епосу про Гільгамеша (героя із тисячею облич, який пізнав смерть і воскресіння) в усіх його версіях, і питанням витоків сюжету про всесвітній потоп, написала відомий радянський орієталіст і шумеролог, перекладач з давньошумерської та аккадської мов В. Афанасьєва [6], полемізуючи у своїй книзі з такими авторитетами як Дж. Кемпбел і Т. Якобсен.

Із сучасних українських науковців, які піднімали тему сутності і цивілізаційної особливості давньошумерської релігійної системи, слід назвати ім'я київського вченого І. Вайнтруба [8]. В книзі “Священні лики цивілізацій” [7] він зупинився на розгляді світоглядних, духовно-етичних та загальнокультурних складових давньошумерської релігійної системи, одночасно охарактеризувавши відмінності шумерського “варіанту” (як першопочаткового) від наступного – вавилоно-ассирійського, і висвітливши “священні картини” месопотамського універсуму.

Як зазначалося вище, джерелами вивчення релігій Стародавньої Месопотамії слугують доволі чисельні тексти, які збереглися переважно на глиняних табличках. Їх знаходять вчені-археологи при розкопках древніх шумерських і вавілонських палаців. Крім того, до наших днів дійшло багато зображень богів і духів тієї цивілізації. Найдавніші пам'ятники Месопотамії датуються IV тис. до н.е. Біля її витоків стояли шумери – автохтони даного регіону, які мешкали тут ще до прибуття семітських племен. Етнічна приналежність шумерів залишається не до кінця з'ясованою. Ранні шумерські громади – самостійні дрібні поселення або селища, оточені родючими землями, – являли собою первинні територіальні об'єднання, що мали кожен свій громадський (общинний) культ [35, с. 321].

У кожній такої громади – спочатку родоплемінної, а згодом сусідської – був свій місцевий бог-покровитель. Він вважався повелителем даної місцевості і мав свого служителя в особі керманіча громади – патесі (енсі). У найдавніші часи цей патесі був одночасно і вождем, і жерцем для всієї громади. Общинні культу шумерів до

середини IV тис. до н.е. були, як стверджують сучасні дослідники, повністю самостійні, визначаючи таким чином самостійність самих громад [35, с. 321].

В ту епоху подібні громади, ймовірно, склалися з дрібних родових або територіальних груп. Щоб зрозуміти процес формування сакралізованих общинних та племінних патронів, можна навести наступний приклад. У місті Лагаш богом-покровителем вважався Нінгірсу – тобто повелитель Гершом. У свою чергу Гершом – це невелике селище, яке увійшло до складу міста-держави Лагаш. Інше селище, котре також увійшло у підпорядкування Лагашу, мало своєю покровителькою богиню Бау. В результаті, коли відбулося об'єднання цих двох селищ, сформувався нове уявлення, що богиня Бау – дружина Нінгірсу [17, с. 175].

Разом з тим, саме стародавня месопотамська цивілізація до початку III тис. до н.е. створила у своєму середовищі дві великі релігійні системи – шумеро-аккадську та вавилоно-ассирійську (мал. 1). Перша з них почала формуватися ще з середини IV тис. до н.е. На початковому етапі, у шумеро-аккадський період, релігійні уявлення мали політеїстичний характер. За декілька століть визначився й пантеон антропоморфних шумерських богів. Головними божествами вважалися бог неба Ану (мал. 2) і богиня землі Кі, які породили могутнього бога повітря Енліля (мал. 3) та бога води Еа (Енкі) (мал. 4) [38, с. 115].

В Месопотамії, з її державними утвореннями та містами-державами, які заміняли один одного на історичній арені (Шумер, Аккад, Ур, Ларс, Вавилон та Ассирія), не було деспотій з потужною централізованою владою. Зв'язковою ланкою слугувала релігія, звернута до зірок. Величне небо, що оточувало людину з усіх боків, сприймалося як щось священне, яке потребувало вільного, зумовленого бажаннями власної душі, підпорядкування.

З іншого боку, месопотамська релігія є дійсно “зоряною релігією”, оскільки божества уособлювали стихійні сили природи і разом з тим ототожнювалися з небесними світилами – зірками, зорями та планетами. Вже згадуваний Енліль – друге божество – вважалось у древніх шумерійців богом грому і повітря. Той самий Енкі – володар підземних вод і світового океану, у III тис. до н.е. набуває статусу божества мудрості. Одночасно протягом цього тисячоліття зазнає поширення і культ богині-матері [38, с. 116]. Як активний початок в народженні, плодючості, постійному оновленні рослинності, проростанні зерна, збільшення кількості домашньої худоби і

Пантеон головних шумеро-аккадських і вавилонських богів			
Апсу (прісні води)		+	Діамат (солені води)
↓			
Лахму, Лахуму, Кінгу та багато інших чудовиськ, Пізніше з'явилися Аншар і Кішар – змії, котрі створили обрій та богів			
↓			
Ану (Ан), бог неба, персоніфікація Влади м. Урук		+	Кі (Нінхурсаг, Нінтур, Намму, Нінменна, Нінмах, Аруру, Нінтуд, Ураш та ін.), богиня землі і народження
↓↓			
Енкі (Еа, Нудіммуд), бог підземних вод, персоніфікація Кмітливості + Нінхурсаг (Дамкіна, Дамгалнунна, Дінгірмах), богиня родючості, персоніфікація Плідності м. Еріду		Енліл (Елліл, Нунамнір), бог грози, персоніфікація Сили + Нінліл (дошлюбне ім'я – Суд) м. Ніппур	
↓		↓↓↓	
Мардук, Верховний бог, персоніфікація Мудрості м. Вавилон (та інших богів, від інших дружин включно)		Нанна (Сін, Суен), бог місяця, персоніфікація Царської влади м. Ур	Нергал (Не-унугал), бог смерті та підземного царства, повелитель 42 химер
		Нінурта (Нінгірсу), бог весіннього паводку, персоніфікація Воїнської звитяги м. Лагаш	
		↓ й ще два боги підземного царства Нанна + Нінгал (донька Енкі) ↓	
↓↓↓↓↓			
Уту (Шамаш), бог сонця, персоніфікація Праведності й Справедливості м. Сіппар	Ішкур (Адад), бог дощу та зливи, персоніфікація Бурі м. Ніппур	Інанна (Іштар), дружина Думузі, богиня любові та війни, персоніфікація Безкінечного розмаїття м. Урук	Ерешкігал, дружина Нергала, богиня підземного царства. За традицією вважається сестрою Інанни

Мал. 1. Пантеон головних шумеро-аккадських і вавилонських богів

Мал. 2. Бог Ану

Мал. 3. Бог Енліль

продовженні людського роду, вона – Нінхурсаг (мал. 5), Нінмах, Нінту (мал. 6), Белет-ілі, Мамо, Мамі – “Велика цариця”, “Цариця богів”, “Матір усіх дітей”, сила землі, мудрість [7, с. 13].

Згідно з небесною прив’язкою, великі боги Наннар (Сін) (мал. 7), Уту (Шамаш) (мал. 8) та Інанна (Іштар) (мал. 9) втілені в Місяці, Сонці і Венері й панують над усім зодіаком, котрий складається з тринадцяти зодій. Весь зодіакальний пояс ці боги обходять циклами. Крім того, необхідно відзначити, що кожне шумерське божество мало свій зооморфний (тваринний) символ. Так, бог Сін зображувався у

Мал. 4. Бог Енкі

вигляді бика, який пасеться на зоряному пасовищі, бог підземного царства Нергал мав лев'ячу голову і ототожнювався з планетою Марс. Нергал відповідав за війни, хвороби і смерть [7, с. 14]. З появою семітів кількість богів у Шумері та Аккаді значно збільшується, як і їх пантеон. Разом з тим, слід підкреслити, що слідів тотемізму в шумерській релігійній (культово-обрядовій) практиці майже немає. Про його залишки свідчить лише невелика кількість археологічних знахідок – зображень людиноголового бика, крилатих левів, орла з лев'ячою головою тощо.

Майже до кінця III тис. до н.е. головну роль в шумерському пантеоні богів продовжував відігравати Ану. Спочатку його ім'я означало “зірка, небо”, згодом – “бог неба” або просто “бог”. Згідно з шумерською міфологією та космологією, він був втіленням найдосконалішого поняття бога, він – цар богів, цар неба, цар країн і покровитель царів. В найдавніших міфах Ану фігурує як верховне божество, дещо пасивне, байдуже й навіть доволі недоброзичливе до людей [38, с. 111].

Головним (і першим) центром культу бога Ану було місто Урук з його відомим ансамблем святинь Еанна (тобто “Дім неба”). Перший місяць року і перший день кожного місяця в шумерському календарі були присвячені Ану та Енлілю. Останній, “Господар сяйва, владика,

Мал. 5. Богиня Нінхурсаг

Мал. 6. Богиня Нінту

Буйвол, Той, хто знає передвизначення і вирішує долі”, від самого початку виступав як бог Землі та головний “людський” бог шумерів. Саме в ролі володаря землі, він висловлював у сьомому місяці кожного року вустами жерців у своєму священному місті Ніппур слова чергового пророцтва для царя і країни, даючи приклад іншим верховним божествам [31, с. 28].

Бог Еа – бог води – до “епохи Мардука” був найзнаменитішим божеством Шумеру, богом-творцем. Згідно з традицією, він створив людину і ставився до неї завжди доброзичливо. Як бог вищих знань він навчив людство основам наук і землеробству, був покровителем ремесел, мистецтва та співу. Еа знав усі таємниці та міг відкривати людині майбутнє. Одночасно він відігравав провідну роль в магії у зв’язку з тим, що вода, за переконанням шумерів, є чарівним засобом очищення. Центром його культу тривалий час залишалось місто Еріду [31, с. 28].

Не менш шанованими в Шумері були астральні божества – Шамаш (мал. 10) та Сін. Кожний мав на терені Месопотамії два головних культових центри: перший – у Ларсі і Сиппарі, другий – в Урі й Харрапі. Обидва зберігали популярність протягом всієї історії

Мал. 7. Бог Сін

Мал. 8. Бог Уту

стародавньої месопотамської цивілізації. При цьому Шамаш займав особливе становище. Він був не лише богом Сонця, але й верховним суддею – земним і небесним, піклувався про бідних та скривджених, передбачав майбутнє, наставляючи і захищаючи людство від хвороб та страждань. Коли на початку II тис. до н.е. сформувався т.зв. Другий шумерський пантеон, він був представлений ще 12 іншими головними богами й 30 другорядними [23, с. 144].

Мал. 9. Богиня Іштар

Так само важливо зазначити, що пантеон богів Шумеру мав пряме відношення до уявлень соціуму про будову Космосу, котрі ґрунтувалися на вченні про доленосні знаки Зодіаку. В шумерському епосі про сотворення світу констатується: земля побудована подібно до неба. Зодіак – це земне царство на небі, де живуть боги і відкривають себе людям у вигляді 7 великих світил (планет). Весь Всесвіт поділяється на три світових царства, де Ану – володар небесного світу, Енліль – земного, Еа – водяного. Вони утворюють пануючу над світом триаду, а керування Зодіаком та зодіями вони надали трьом богам-помічникам – Сіну, Шамашу та Іштар [31, с. 29]. Четвертою найважливішою частиною Всесвіту є підземний світ, “Царство мертвих”, звідки немає вороття. Тут володарюють богиня Ерешкігал та її чоловік – Нергал. Цей владика підземного царства мертвих мав дві прерогативи – надсилав людям нещастя та біди і, разом з тим, дарував життя. Отже, страшний Нергал виступав у ролі справедливого й безпристрасного судді. В Другому пантеоні він почав ототожнюватись з богом Сонця [35, с. 322].

Релігійна система стародавнього Шумеру включала до свого складу також і етичні цінності – т.зв. списки “Ме”. Ці списки являли собою священні божественні правила – закони, – що фіксували

Мал. 10. Бог Шамаш

божественний порядок організації понять, існування та дії предметів або їхніх функцій. Таких “ме” (тобто приписів) нараховувалось 112 [17, с. 214]. Важливо відзначити, що для релігійного мислення населення Шумеру та Аккаду був характерним дуалізм буття. Суть цієї роздвоєності – чітке розмежування і протиставлення таких двох філософсько-світоглядних категорій (духовних начатків) людського буття як життя і смерть, царства неба та землі й підземного царства мертвих. Чередування природи, котра пробуджується, вмирає і знов пробуджується (річний цикл), зводилося до об’єктивної закономірності. Цю нездоланну закономірність й відображали безсмертні боги, і саме тому одне з центральних місць в міфології шумерів зайняв сюжет про смерть і воскресіння Думузі (Таммуза) (мал. 11) – бога вічно живої природи [11, с. 107]. Багато дослідників вбачають в ньому прообраз біблійного Адама.

У численному і різноманітному пантеоні шумерських богів панував, тим не менш, певний порядок та ієрархія, починаючи з найвищого бога, котрий був першим і головним серед декількох “великих богів”. З кінця III тис. до н.е. на першому місці опиняються: священна космічна трійця (Ану, Енліль, Еа) й астрономічна група (Сін, Шамаш, Іштар, Адад). Доречно підкреслити, що згідно з міфологічними та легендарними сюжетами, досить часто одне божество зливалось з іншим (подібною або тотожною природи; в ряді випадків боги мали декілька іпостасей (сакральних облич) [11, с. 108].

Мал. 11. Бог Думузі

Мал. 12. Богиня Іннана

Мал. 13. Боги Месопотамії

Шумерські:

1. Ану – верховний бог неба
2. Енліль – верховний бог землі та повітря
3. Еа – бог води та підземного світу
4. Нінхурсаг – мати-земля
5. Нанна – бог місяця
6. Нінгал – богиня місяця
7. Шамаш – бог сонця та війни
8. Нінурта – бог війни та полювання
9. Інanna (Іштар) – богиня ранкової зірки

Вавилонські:

10. Мардук – верховний бог
11. Набу – бог письменності, науки та рослин

Ассирійські:

12. Ашур – верховний бог
13. Нуску – бог вогню
14. Адад – бог погоди та грому
15. Гула – богиня лікування

Мал. 14. Бог Мардук; Боротьба Мардука з Тіамат.

Ще однією особливістю шумеро-аккадської релігійної системи було те, що з часом храмові жерці встановлювали між головними (старшими) та місцевими (локальними) божествами генеалогічні зв'язки. Наприклад, Нінгірсу був оголошений сином Енліля, богиня Іннана (мал. 12), покровителька міста Халлаб, – донькою Сіна, а пізніше – дружиною Ану. Разом з тим, як до, так і після вторгнення семітських народів – аккадійців і амореян – продовжувався процес формування та розширення пантеону богів з колишніх божеств-покровителів громад з рисами уособлення сил природи та антропоморфних героїв.

Другою релігійною системою на терені стародавньої Месопотамії стала вавилонська (вавилонно-ассирійська), яка, однак, за достатньо багатьма ознаками зберегла характерні риси найдавнішої – шумеро-аккадської (мал. 13). На початку II тис. до н.е. в месопотамській цивілізації зростає роль Вавилону, який досягає небаченого розквіту за правління царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). Відповідно головну роль в релігійному пантеоні починає відігравати вавилонське божество Мардук (мал. 14). Жрецтво одразу ж починає займатися виправданням і обґрунтуванням величі маловідомого до того Мардука, намагається показати його законним нащадком попередніх богів. До того ж Мардук стає спадкоємцем Енкі не тільки мирним шляхом, а й за правом найсильнішого [35, с. 323].

За легендою, богиня п'яти Тіамат вирішила згубити усіх богів. Ніхто не наважувався боротися з нею. Лише Мардук взяв це на себе, але за умови, що посіде перше місце над усіма іншими богами. Він переміг Тіамат, розрубав її навпіл, створивши небо і землю, а сам став головним богом світу й очолив сонм усіх попередніх богів. Жерці зі свого боку продовжували вдосконалювати “вчення” про

Мал. 15. Богиня
Нагіні

вавилонське божество, намагаючись створити подобу монотеїстичної доктрини. В результаті вони почали стверджувати, що насправді існує лише один бог Мардук, всі інші боги – це лише різні його прояви: Нінурта – Мардук сили, Нергал – Мардук битви, Енліль – Мардук влади і т.п. [35, с. 323]

Крім Мардука, вавилоно-ассирійська релігійна система багато уваги приділяла розробці та поширенню культу вмираючого і воскресаючого бога Таммуза, поширенню міфу про першу людину – Адама, втратою ним безсмертя і гріхопадіння. Цікавість викликає оповідь про потоп, від якого врятувався Ут-Напіштім, улюблений жрець бога Енкі, котрий за порадою останнього побудував ковчег [9, с. 130].

З появою семітських племен в Месопотамії, до старого пантеону богів додалися боги семітів. Іноді семітські імена давалися шумерським богам, а згодом – вавилонським богам; деякі з божеств тривалий час зберігали обидва імені. Так, богиню Іннину почали називати Іштар (у аккадійців – Ештар, у ассирійців – Істар, у західних семітів – Аштар, у фінікійців – Астарт); бог Ларси Уту, пов'язаний із сонцем, отримав назву Шамаш – власне сонце (у євреїв – Шемеш, у арабів – Шамс, у амореїв – Самсу, у ассирійців – Самас) [9, с. 130-131]. Варто відзначити, що деякі з семітських народів – фінікійці, південні араби, амореї – сприймали Уту як бога жіночої статі. Бога Нінгірсу вони перейменували в Нінурту. За своїм походженням ці та ряд інших божеств були покровителями окремих общин: Наннар (Сін) – охоронець міста Ура; Нінурта (Нініб, Нінгірсу) – Лагаша; Набу – міста Борсиппи; Нергал – патроном Куту [16, с. 92].

Крім верховного бога Мардука (втілення планети Юпітер) й Набу (втілення планети Меркурій) – бога писемності, науки й рослин, до вавилоно-ассирійського пантеону входили Ашур (Асур) – верховний бог ассирійців, Нуску – бог вогню, Адад – бог погоди і грому, Гула – богиня лікування, Апсу – первісного хаосу, Елої – володар буття, Лахаму – долі, Нагіні – родючості (мал. 15), Ішкур – бог дощу та зливи (мал. 16). Всі старші боги ототожнювались з певною планетою: бог Ура Сін – з Місяцем, Іштар – з Венерою, Нінурта – із Сатурном, Нергалу відповідав Марс [16, с. 93].

Особливістю ассирійського пантеону богів є те, що він не мав чіткої градації й був переповнений племінними та національними божествами. Племінний бог ассирійців Ашур перетворився в офіційного покровителя держави, однак поширенню його культу заважала одна обставина: жерці Ассирії ніколи не користувались такою могутністю, як жерці Вавилону. Головним служителем Ашура вважався сам цар, котрий перебував під особливим покровительством цього божества. Культ Ашура був суто державним. Другим за популярністю в ассирійському соціумі залишався культ бога грози Раммана (Адада) (мал. 17). З падінням ассирійського володарювання в Месопотамії швидко втратив своє сакральне значення їх пантеон богів, і перш за все – культ Ашура [35, с. 324].

Мал. 16. Бог Ішкур

У вавилонському соціумі шумерські закони “Ме” у дещо адаптованому варіанті зазнали поширення під назвою “Шемту” (тобто “настанови”). Шемту визначали життя і долю вавілонян. Коментарями до них слугували “Таблиці Долей”, що зберігалися в храмі бога Набу (мал. 18) – сина Мардука [7, с. 23-24].

Переходячи до висвітлення жрецтва в історії месопотамської цивілізації, слід зазначити наступне. Вже у найдавнішу епоху (друга половина IV тис. до н.е.), у зв’язку з об’єднанням общин і утворенням перших держав, на території Месопотамії формується окремий прошарок жрецтва. Жерці вважалися посередниками між богами та людьми, вчителями науки, зберігачами й охоронцями священної літератури. Одночасно жерці виконували роль служителів культових храмів – зіккуратів. У цій якості месопотамське жрецтво являло собою досить впливову суспільну складову, з духовними та владними прерогативами. Зазвичай, жерці походили зі знатних родів, а їхнє звання та посада були спадковими [31, с. 29].

Зовнішність жерця в Шумері або Вавилоні мала бути бездоганною, навіть по відношенню до зросту, ваги і волосся на обличчі та голові.

Мал. 17. Бог Рамман

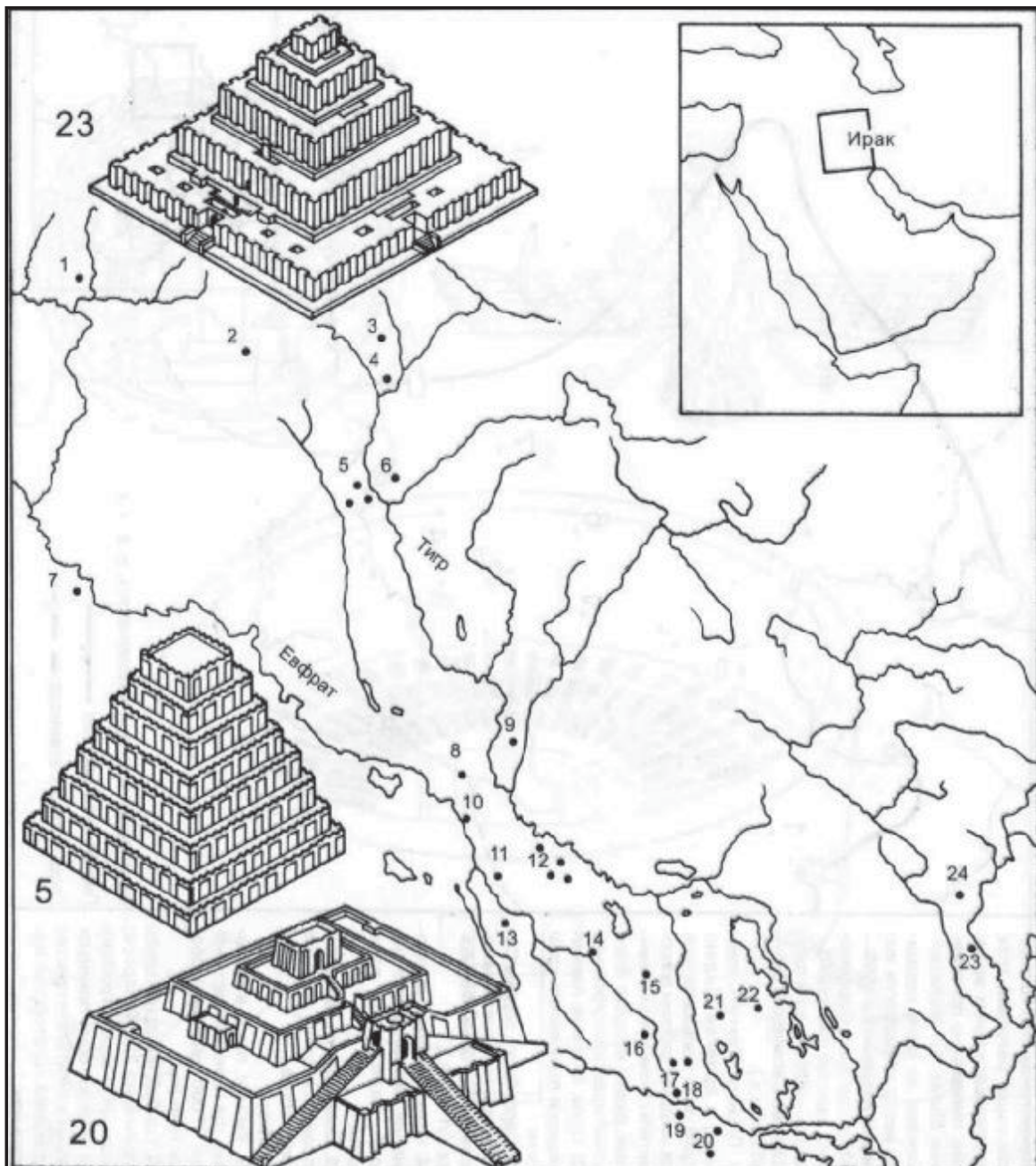
Мал. 18. Бог Набу

Згідно з храмовими приписами, тілесні недоліки робили людину непридатною для виконання жрецьких функцій та спілкування з царем і богами. Поряд з жерцями існували й жриці, а також храмові служниці. Значна частина жриць і служниць належала культу богині Іштар, одна з іпостасей котрої – персоніфікація тілесної любові. Як наслідок, при великих зіккуратах була поширена практика храмової проституції. Жриці-ієродули у спеціальні дні (тричі на місяць) влаштовували оргії. Крім ієродулів, богині Іштар слугували жерці-євнухи, які носили жіноче вбрання та виконували ритуальні жіночі танці [9, с. 191].

Культи богів були суворо регламентовані спеціальними приписами і здійснювались виключно в храмах або на прилеглий до сакральної споруди території. Вавілоняни, продовжуючи шумерські традиції та архітектурні канони Шумеру, так само зводили свої храми у вигляді багатоступеневих конусоподібних башт (мал. 19). Найчастіше ступенів було 5 або 7, рідше – 3 або 9. В межах культової практики жрецтво мало стільки образів, скільки їх було у богів (переважно 3, іноді – 4 “обличчя”) [17, с. 209]. Варто підкреслити, що вавилонське жрецтво у період свого розквіту досягло величезної могутності, якої ніколи не мали жерці стародавнього Єгипту.

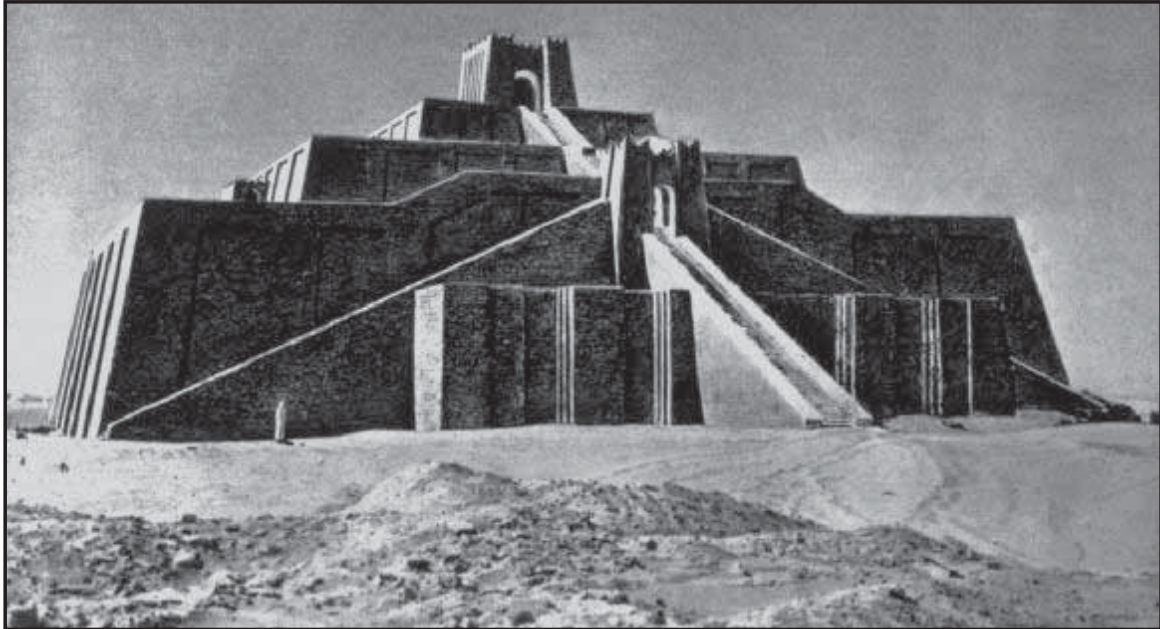
Під час культового святкування Нового року цар Вавилону (на шостий день свята) повинен був ставати на коліна перед постаментом зі статуєю бога Мардука за розпорядженням верховного жерця, котрий під час цього принизливого дійства відбирав у правителя знаки його влади і посади, бив по щоках і таскав за волосся, а той покійно розповідав про свою невинність, чесність та любов до богів [17, с. 209-210].

У вавилоно-ассирійську епоху центром релігійного життя, одночасно економічною, культурною та науковою “установою”, залишався зіккурат (мал. 20), як і в Шумері. Навколо храму часто утворювались та існували різні жрецькі братства, своєрідні союзи або “спілки”, котрі виконували також певні світські (цивільні) функції переважно економічного характеру. Саме тому шумерське слово “санга” – загальна назва усього жрецького прошарку, позначалося на письмі таким самим знаком, що і термін “рахувати”. У більшості випадків жрець мешкав у самому храмі і годувався пожертвами та дарами, котрі віряни приносили божествам [31, с. 30]. Разом з тим, жрець мав право на власне майно. Зокрема, жерцю прижиттєво й пожиттєво належав храм. Сам зіккурат, у свою чергу, як “житло богів” відтворював небесний світ своєю конструкцією,

Мал. 19. Зікурати (храмові башти) у Месопотамії 3000-707 рр. до н.е.

1. Телль-Брак, біля 3000 р., 2. Телль-Імарх, біля 2000 р., 3. Хорсабад, 717-707 рр.,
4. Німруд, 798 р., 5. Ашшур (три), біля 1114-1076 рр., 6. Кар-Тукульті-Нінурта, біля 1200 р., 7. Марі, біля 1775-1760 рр., 8. Дур-Курігалзу, біля 1337-1313 рр.,
9. Тутуб, біля 3000 р., 10. Сиппар, біля 2500 р., 11. Вавилон, біля 2350 р.,
12. Телль-Укайр та Кіш, біля 2500 р., 13. Борсиппа, біля 2500 р.,
14. Ніппур, біля 2100 р., 15. Адаб, біля 2400 р., 16. Телль-Хамма, біля 2500 р.,
17. Урук (Ерех), біля 3100 р., 18. Ларса, біля 2025 р., 19. Телль-Обейд, біля 2400 р.,
20. Ур та Ереду, біля 2100 р., 21. Лагаш, біля 2500 р., 22. Ніна, біля 2500 р.,
23. Чога-Замбіль (Елам), біля 1250 р., 24. Сузи (Елам)

Мал. 20. Сучасний вигляд зіккурата; його реконструкція

внутрішнім оздобленням і начинням. У вівтарі (святилищі) храму розташовувалось зображення головного божества цієї сакральної споруди, в “каплицях” (невеличких храмових прибудовах) розміщувались зображення інших богів, які також вшановувались поруч з верховним богом [33, с. 59].

В храмових т.зв. покоях долі, Упсукінаку, що відповідали покоям долі (символу річного календарного циклу) на світовій горі богів, божества, згідно з традиційними уявленнями, збиралися (з’являлися потайки й були, природно, невидимі для пересічних людей) в перший день Нового року перед обличчям царя богів або бога богів. Прикладом подібних втаємничених приміщень можуть, наприклад, слугувати відповідні покої храму Нінгірсу, зведеного за правління царя Гудеа, і для храму Мардука в самому Вавилоні [9, с. 195].

Також необхідно зазначити, що поняття “храм” і “зіккурат” не є тотожні. В храмі, який в Месопотамії мав офіційну назву “Дім бога”, жерці Шумеру та Вавилону здійснювали культово-обрядову практику, сюди віруючі приносили дари, тут відбувались жертвоприношення, а зіккурат – це велика башта, прибудована до храму. Тут сиділи писці, сюди населення двічі на рік зносило податки (переважно – у вигляді продуктів харчування та одягу), зіккурат відігравав одночасно роль гуртівні для товарів та харчових припасів, бібліотеки, архіву, своєрідної школи, де готували державних чиновників і самих жерців, арсеналу, приміщення для судочинства, наукового центру тощо. Верхній поверх зіккурату, зазвичай, був астрономічною та астрологічною лабораторією, де халдеї (звіздарі) спостерігали за зоряним небом, обраховували рух планет, зодій і небесних світил, складали відповідні мапи і гороскопи людської долі (на замовлення багатих міщан і правителів міст) [11, с. 117-118].

Триступеневий зіккурат (найменший) символізував і втілював (як модель) троїстість Космосу, семиступеневий (класичний) – відповідав 7 ступеням світового простору. Башта мала 4 кути, що відповідають 4 напрямкам 2 сонцестоянь та осіннього й весняного рівнодення; 7 поверхів поетапно відтворювали послідовність небесних сходів 7 планетних сфер. Знизу вгору кольори поверхів зіккурату, зведених зі спеціальної кольорової цегли (в глину будівельники додавали стійкі барвники), чередувалися, у відповідності до планет, за таким порядком: чорний (Сатурн), темно-червоний (Юпітер), світло-червоний (Марс), золотавий (Сонце), біло-жовтий (Венера), синій (Меркурій), сріблястий (Місяць) [11, с. 118]. Наприклад, семиступеневий зіккурат міста

Борсиппа мав назву “Будинок семи передавачів наказів Неба і Землі”. Отже, можна зрозуміти, що мова йде про планети, котрі своїм рухом у колі Зодіаку провіщали волю богів і визначали в месопотамському соціумі долю людей, царів та держав. З іншого боку, ймовірно, про існування інших планет сонячної системи шумери та вавілоняни не знали [11, с. 118].

Подібний до багатофункціональної посади духовного (храмового) і світського (міського) керівника “енсі” в шумерському місті-державі III тис. до н.е. чин при головному храмі Есангіля у Вавилоні мав жрець, який носив титул “урігаллу”. Саме він відігравав головну роль під час семиденного святкування Нового року. Різні братства “співаків” брали участь у храмовому співі, жрець “калу” при цьому грав на музичних інструментах [27, с. 156]. До обов’язків калу входило також виконання поховальних пісень (під час поховання людини), пісень жалю (з приводу спаплюження святини), здійснення триразової денної молитви для умиротворення богів і магічних обрядів. Калу відігравав важливу роль й під час реставрації храмів, освяченні статуй, нових будівель, каналів та палаців. При храмах також діяли заклинателі-віщуні “бару”, котрі тлумачили людям майбутнє і відкривали завісу минулого [27, с. 157].

(Далі буде)

Джерела та література: 1. Немировский А.И. Мифы и легенды Древнего Востока. – М.: Восточная литература, 1994. – 405 с.; 2. От начала начал. Антология шумерской поэзии / Перев. В.К. Афанасьевой. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1997. – 336 с.; 3. Сказание об Атрахасисе // Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии / Сост. В.К. Афанасьева, И.М. Дьяконов. – М.: Художественная литература, 1981. – С.28-45; 4. Энума элиш // Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии / Сост. В.К. Афанасьева, И.М. Дьяконов. – М.: Художественная литература, 1981. – С.62-95; 5. Эпос о Гильгамеше / Перев. и коммент. И.М. Дьяконов. – М.-Л.: Наука, 1961. – 215 с.; 6. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду: Эпические образы в искусстве. – М.: Наука, 1979. – 271 с.; 7. Вайнтрауб И.В. Священные лики цивилизаций. – К.: Техніка, 2001. – 510 с.; 8. Вайнтрауб И.В. Сакральна культура месопотамської цивілізації // Людина і світ, 1997. – № 8. – С. 44-49; 9. Веллард Д. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес. – М.: Центрполиграф, 2003. – 268 с.; 10. Вулли Л. Ур халдеев. – М.: Восточная литература, 1961. – 265 с.; 11. Донины А. Люди, идолы и боги: очерки развития религии. – М.: Госполитиздат, 1962. – 320 с.; 12. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья: Шумер. – М.: Восточная литература, 1959. – 389 с.; 13. Дьяконов И.М. Эпос о Гильгамеше. – М.;Л.: АН СССР, 1961. – 214 с.; 14. Дьяконов И.М. Люди города Ура. – М.: Наука, 1990. – 427 с.; 15. Древние цивилизации / Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Наука, 1989. – 545 с.; 16. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. – 322 с.; 17. Иллюстрированная история религий / Под ред. Д.П. Шантепи де ля Соссей: В

2-х т. – Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1992. – Т.1. – 411 с.; **18.** История Древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Ч. 1. Месопотамия. – М.: Наука, 1983. – 534 с.; **19.** История Востока / Под ред. В.Я. Яковсона и др.: В 6-ти т. – М.: Восточная литература, 1997. – Т.1. Восток в древности. – 688 с.; **20.** Клима И. Общество и культура древнего Двуречья. – М.: Прогресс, 1967. – 324 с.; **21.** Ключков И.С. Духовная культура Вавилонии: Человек, судьба, время. – М.: Наука, 1983. – 207 с.; **22.** Крамер С. Н. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1965. – 256 с.; **23.** Крамер С. Н. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. – М.: Центр полиграф, 2002. – 383 с.; **24.** Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич. – К.: Альтернативи, 1999. – 391 с.; **25.** Косидовский З. Когда солнце было богом. – М.: Детская литература, 1970. – 351 с.; **26.** Керам К. Боги, гробницы, учёные. – М.: Республика, 1994. – 504 с.; **27.** Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. – М.: Наука, 1979. – 352 с.; **28.** Ллойд С. Археология Месопотамии. – М.: Наука, 1984. – 410 с.; **29.** Наглядно о религиях / Сост. Р. Грей, Д. Хэнлон. – Минск: Попурри, 1998. – 224 с.; **30.** Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: Наука, 1990. – 319 с.; **31.** Поликарпов В.С. История религий. – М.: Экспертное бюро; Гардарика, 1997. – 312 с.; **32.** Редер Д. Мифы и легенды древнего Двуречья. – М.: Наука, 1965. – 120 с.; **33.** Религии мира / Под ред. Р.П. Бивера, Я. Бергмана, Т. Лэйна, В. Метца, Э. Уоллза. – М.: Белфакс, 1994. – 464 с.; **34.** Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – 247 с.; **35.** Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 586 с.; **36.** Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. – Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1958. – 298 с.; **37.** Элиаде М. История веры и религиозных идей: В 3-х т. – М.: Критерион, 2001. – Т.1. От каменного века до элевсинских мистерий. – 461 с.; **38.** Якобсен Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. – М.: Восточная литература, 1995. – 293 с.

УДК 94(37).05.07.

Михайло САЙКО

«КОРПУС ЛАТИНСЬКИХ НАПИСІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН І БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ В АНТИЧНОМУ РИМІ

У статті розглянута збірка документів «Корпус латинських написів», яка є одним із найважливіших джерел з вивчення кредитних відносин і банківської справи в античному Римі. У документах зустрічаються згадки про банкірів: аргентаріїв та нуммуларіїв, серед яких зазначені державні службовці і приватні особи, вільновідпущеники і вільні. З документів, зібраних у «Корпусі...», можна дізнатися про місця перебування банкірів як у місті Римі, так і у провінціях. У IX і XI томах поміщений текст іпотечних договорів імператорського аліментарного фонду.

Ключові слова: *Давній Рим, латинські написи, аргентарії, нуммуларії, коактори.*